

площину – коли *по|л'а/ то не |були кол|гости, а |були |л'уц'к'і*. Зміни подій передають дієслова в прямому значенні (*во^уна/ на С'в'іт'їй го^ур'ї с'їла на гу^р'ї/ спочи|вати і захо^у'т'їлос'а йї во^уди/ і ту *пойа|вило^у'с'а/ ну йак дже^уре^уло*), виражаючи відношення повідомлюваного до дійсності, тобто об'єктивну модальність. Категорія референційності також впливає на структуру тексту як цілості і, що особливо важливо, на його сприймання.*

Як свідчать зразки записів діалектного мовлення, основними категоріями ДТ є зв'язність та цілісність. Єдність тексту забезпечують такі засоби, як: співвіднесеність часових і видових форм дієслів, сполучники, лексичні повтори, явища імпліцитності, градації та синонімії. Проте особливо важливим є те, що композиційно-мовленнєві засоби організації ДТ відтворюють не лише подію, яка колись відбулася, а й формують у свідомості реципієнта ментальну модель, нову структуру, побудовану на основі цього тексту.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ДТ – діалектний текст.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : в 7 т. / редкол. О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1982–2012. – Т. 1–6.

ЗА – записи автора.

СУМ – Словник української мови : в 11-ти томах / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. Проблема текста / Михаил Бахтин // Бахтин М. Собрание сочинений. – М., 1996. – Т. 5. – С. 306–326.
2. Валгина Н. Теория текста / Нина Валгина. – М., 2003. – 280 с.
3. Виноградов В. О языке художественной прозы. Избранные труды / Виктор Виноградов. – М., 1980. – 362 с.
4. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / Илья Гальперин. – М., 1981. – 138 с.
5. Єщенко Т. Лінгвістичний аналіз тексту / Тетяна Єщенко. – К., 2009. – 264 с.
6. Ковалик І. І. Питання українського і слов'янського мовознавства / Іван Ковалик. – Ч. II. [упор. З. Терлак]. – Львів ; Івано-Франківськ, 2008. – 496 с.
7. Кочан І. Лінгвістичний аналіз тексту / Ірина Кочан. – К., 2008. – 423 с.
8. Крупа М. Лінгвістичний аналіз художнього тексту / Марія Крупа. – Тернопіль, 2005. – 416 с.
9. Солганик Г. Стилистика текста / Григорий Солганик. – М., 1997. – 256 с.
10. Тураева З. Лингвистика текста / Зинаида Тураева. – М., 1986. – 127 с.

У статті окреслено основні підходи щодо дослідження та типології текстових категорій. Здійснено спробу проаналізувати їх вияви у діалектних текстах, з'ясувати структурну специфіку діалектних текстів. Матеріалом для дослідження стали тексти про чуда з Наддністрянщини.

Ключові слова: наддністрянський говір, діалектний текст, текстова категорія.

The article studies the specific feature of dialectal texts about miracles from Dnister region. In this paper the role of dialectal text in language researches is discussed. Special attention is given to the main text notions and to the organization of dialectal texts.

Key words: naddnistranya dialect, dialectal text about miracles, text category.

Аліна Тимошенко
(Кіровоград)

УДК 811.161.2'282

АРХАЇЧНІ Й ДІАЛЕКТНІ ФОРМИ В АРЕАЛЬНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ

Як складник діалектології, ареальна фразеологія виокремилася в українському мовознавстві завдяки працям Б. О. Ларіна „Про народну фразеологію” [10] та С. П. Бевзенка „Актуальність вивчення української діалектної фразеології” [3]. Упродовж кількох десятиліть формувалися її теоретичні засади, методологічна основа, система наукових понять і термінів. У певний спосіб визначено сутність та місце діалектних фразем у системі мови, критерії їх виокремлення [21; 22; 23]. Проте багато проблем цієї галузі, які були визначені у збірниках „Питання фразеології східнослов'янських мов” (1972) та „Проблеми

дослідження діалектної лексики і фразеології української мови” (1978), ще й досі залишаються нерозв’язаними.

До таких проблем належить вивчення архаїчних та діалектних компонентів фразеологічних одиниць, на необхідності дослідження яких указував свого часу Ф. П. Медведєв. Аналіз таких утворень, за словами науковця, дасть можливість виявити риси давніх епох у сучасній мові, а це допоможе розкрити історичні закономірності розвитку фонетичної системи, граматичної будови та словникового складу сучасної української літературної мови [14, с. 97].

У межах статті обмежимося характеристикою деяких архаїчних та діалектних граматичних форм на прикладі стійких одиниць різних ареалів. Ці форми ще не були об’єктом спеціального вивчення в українському мовознавстві. Щоправда, сучасна наука вже налічує низку наукових праць, присвячених опису архаїчних рис у морфології та синтаксисі різних діалектів, але вони виконані не на матеріалі фраземного складу [2; 8; 9; 13], що й зумовило актуальність публікації.

Матеріалом дослідження стали ареальні фразеологізми окремих говірок галицько-буковинської (наддністрянські, гуцульські) та карпатської (бойківські, лемківські) груп говорів південно-західного наріччя. Такий вибір зумовлено особливостями названих говорів, оскільки вони належать до найбільш архаїчних і містять у своєму складі численні діалектні словоформи.

Крім того, фразеологія південно-західного наріччя належить до найбільш описаних у працях українських мовознавців. Певне уявлення про фразеологічні одиниці буковинських, наддністрянських, бойківських говірок може дати збірник тез наукової конференції „Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови” (Ужгород, 1978), зокрема праці Н. Д. Бабич [1], Д. Г. Гринчишина [5], М. Т. Демського [7]. Цінний фраземний матеріал карпатської та галицько-буковинської групи говорів описано в дисертаційних дослідженнях В. І. Лавера [11], М. Я. Олійник [15], Г. Ф. Ступінської [20]; Н. В. Романюк [18]. Особливо вагомим доробком є публікація регіональних словників (М. Й. Онишкевич [16]; Н. Вархол, А. Івченко [4] та інші).

Мета наукової розвідки – виявити архаїчні й діалектні граматичні форми ареальних фразеологізмів південно-західного наріччя. Для цього потрібно розв’язати такі завдання: 1) зібрати та систематизувати матеріал, що репрезентує вияви діалектної фразеології на основі різних лексикографічних досліджень; 2) визначити різновиди архаїчних та діалектних словоформ на прикладі фразеологічного складу наддністрянського, гуцульського, бойківського, лемківського говорів; 3) з’ясувати відмінності між поняттями граматичного архаїзму та діалектизму в складі ареальних фразем.

Причинами утвердження понять „ареальний”, „ареалогія” В. Д. Ужченко називає розмитість поняття „народна фразеологія”, труднощі у визначенні специфічно місцевих фразеологізмів, наявність міждіалектних і міжмовних варіантів однієї стійкої одиниці, ареальний аспект місцевої фразеології, акцент на її просторове вивчення [21, с. 13–14]. Підтримуючи такий підхід науковця, у дослідженні вважаємо найбільш прийнятним для визначення діалектних стійких сполук термін „ареальні фразеологічні одиниці” (далі – АФО).

АФО, зафіксовані в різних лексикографічних працях, дають можливість виявити особливості стійких одиниць, які „мають структурно-семантичні відповідники в літературній мові, проте відрізняються від останніх наявністю у власній структурі діалектних лексем” [6, с. 71].

У фразеологізмах, як відомо, компоненти набувають відносної стійкості, іншого характеру та специфіки, „їхній лексико-семантичний склад певною мірою приглушений, а фонетико-морфологічна структура значною мірою законсервована” [17, с. 97]. Особливо це помітно в ідіомах, які найчастіше мають у своєму складі фонетичні, лексичні, граматичні діалектизми та архаїзми.

Виникає необхідність у з’ясуванні відмінностей між архаїчними та діалектними граматичними формами.

Для виокремлення граматичних архаїзмів уважаємо найприйнятнішими такі диференційні ознаки: давність існування цих форм, віддзеркалення особливостей словозміни або формотворення того чи того лексико-граматичного класу, позанорматичний характер подібних утворень, відтворюваність у мовленні носіями певного діалекту.

Ці форми в АФО можуть охоплювати всі частини мови. Детальніше проаналізуємо особливості словозміни іменних класів слів. Прикладами архаїзмів є форми іменників давального відмінка множини на *-ом* (<-ьмь), розповсюджені в наддністрянських говорах: *ку́ром на с'м'іх* 'щоб викликати глузування'; *ба́ба з во́за ко́н'ом ле́киш^е* [5, с. 88], а також місцевого відмінка множини із флексією *-ох*. Як помічає Ф. Т. Жилко, це закінчення поширене переважно в лемківських говірках на південних схилах Карпат [8, с. 135], про що свідчить їхнє вживання в складі фразем: *робы́ти як з рукави́цьох* 'невміло, неякісно робити'; *йти́ як з лі́ті на са́нкох* 'дуже повільно йти' [20, с. 23, 78].

Морфологічними архаїзмами є й форми давального та знахідного відмінків однини особових займенників *ми, ти, м'а, т'а*, поширені в різних типах фразем південно-західного діалектів: наддністр. *як ти́ зобачу, то ти́ урачу* '1. побити; 2. пригостити' [18, с. 116]; бойк. *кордюк би тя́ сточив!* 'а щоб ти луснув, щез, провалився!' [16, с. 256]; лемк. *як ми́ на долони волóси виростуть* 'ніколи'; *Дай ми́ по́кій* – 'Я од *тя* по́кій не взяв' [20, с. 54, 87].

У діалектних фразеологізмах засвідчені й архаїчні утворення числівників *один* (*одна*) з початковим звукосполученням *је* та *штири, штирі*, що походить із давнього числівника *четыри* в результаті фонетичних процесів: лемк. з *едно́го міха вылеті́ли* 'рідні (про дітей)'; *не выйде на е́дну дра́гу з ким* 'дуже впертий'; *шти́рі до́шкы* 'труна' [20, с. 35, 78, 134, 156]; гуцул. *на йе́ден н'ух* 'дуже мало'; *в'і́тити до путе́р'і / шóби шти́ри коч'увáли / пйе́тий утвори́у две́р'і* [15, с. 134, 156]; в *штири* *очи* 'віч-на-віч' [16, с. 385] тощо.

Серед архаїчних синтаксичних конструкції, засвідчених у складі АФО карпатської групи говорів, найпоширенішою є структура 'іменник в давальному відмінку + прийменник *к* (*ік*)', який перед наступними дзвінкими приголосними переходить у *т* (*іт*), а перед голосними в *ту*: лемк. *зако́хался як чорт к сү́хий ве́р'бі* – 'сильно закохатися'; *пуйти́ іт дідо́ві* – 'померти'; *піти ту́ Абрагамо́ві* – 'померти'; *п'ятой ко́лесо т во́жі* 'непотрібна людина' [4, с. 52, 59, 67, 81]. Сполучення «давальний відмінок + прийменник *д*», «родовий відмінок + прийменник *з*» Ю. Ф. Прадід ілюструє бойківськими фраземами: *привернути́ д лю́дім* 'повінчати' [16, с. 135]; *встати́ з ліво́ї но́ги* 'бути в поганому настрої' [17, с. 46].

Якщо архаїзми характеризують попередній етап розвитку мовної системи на морфологічному або синтаксичному рівнях, то діалектизми можуть не тільки зберігати залишки давніх граматичних рис української мови, а й „виникають унаслідок місцевих відмінностей мовотворчого процесу... або під впливом сусідніх мов, або є безпосередніми запозиченнями з них” [9, с. 111]. З цього випливає, що поняття граматичного діалектизму ширше поняття архаїзму.

Прикладами діалектизмів у АФО, що виникли внаслідок морфологічних інновацій, є форми орудного відмінка однини іменників жіночого роду та узгоджуваних з ними прикметників, а також деяких займенників на *-оў* (лемк. *із сві́чков тре́ба гляда́ти* 'дуже важко шукати'; *тре́ба бі́лов крй́йдов до ко́міна написáти* 'зрідка робиться щось виняткове, незвичайне' [4, с. 69, 84]; *тяга́ти но́ги за собо́в* 'повільно йти', *непра́вдов пра́вду поб'єся, лем на ко́рист не вихо́дит* [20, с. 15, 49]; гуцул. *не сама с собо́ў* '1. вагітна; 2. божевільна'; *заві́ти шир'інкоў го́лу* 'одружитися'; *ходитьи н'і бе́регом н'і водо́ў* 'зраджувати у шлюбі' [15, с. 44, 125, 150]; наддністр. *но́сиц'і йак ба́ба с ступо́ў* 'приділяти надмірну увагу тому, хто її не вартий' [5, с. 89]; бойк. *ко́м'ітов у го́рл'і ставáти* 'не давати можливості вільно дихати; душити' [7, с. 90]; *аж голова́ го за мно́в ски́пає* 'пропадає, божеволіє за мною' [16, с. 367]), які виникли фонетично з давньої флексії *-ою*: *-оју > -оу > -оў* [2, с. 11].

Крім того, до діалектних словоформ в АФО належить і збереження в іменниках жіночого роду всіх основ, а також узгоджених з ними прикметниках і займенниках прикметникового типу в орудному відмінку однини закінчення *-ом*, виникнення яких пояснюється впливом зовнішньої аналогії до іменників давньої *-ѣ-, (-јѣ-)* основи: *дѣбла ма*

під шкúром ‘дуже злий’; *носíти ся як з мальовáном тóрбом* ‘занадто піклуватись’; *íхати як дýбол з чортóвом дýшом* ‘їхати дуже швидко’; *гоннути sóбом* ‘померти’ [20, с. 23, 68, 97].

Від архаїчних форм членних прикметників варто відрізняти усічені або скорочені прикметники, які є повними формами без кінцевої фонемі /й/: наддністр. *тра́філос'і йак с'л'ін'і кúрц'і зéрно* [5, с. 89]. Подібні утворення є виразними діалектизмами. У фразеологізмах лемківського говору в називному та родовому відмінках однини прикметників жіночого роду та середнього роду нерідко уживана усічена форма з флексією -*ой*: *до горя́чой вóди скочíти* ‘бути завантаженим роботою’; *ма́йстер до чу́джой кыше́ні* ‘злодій’; *діра́вой відро* ‘плаксива людина’; *з того́ буде до́брой лазі́во про му́хы* ‘неякісно зроблена річ’ [4, с. 17, 34, 53].

До займенникових інновацій належать форми родового відмінка однини *го* (< *його*) та давального відмінка однини *му* (< *йому*) предметно-особового займенника, виникнення яких пояснюється фонетичними процесами: бойк. *ўз'ив го у кл'иц'і (у тверд'і кр'іпи)* ‘обмежувати чиньсь свободу дій’ [7, с. 90]; *не дав му ані зпнути* ‘не дав йому дихнути’ [16, с. 310]; наддністр. *вирунтив го з місце́* ‘змушувати когось залишити своє місце’ [18, с. 116].

Виявом синтаксичних діалектизмів є, наприклад, уживання в лемківських фраземах прийменника *през* (у значенні ‘через’), які Ф. Т. Жилко пояснює впливом польської мови [9, с. 222]: *хырбет было выдко през ню* ‘дуже тонка тканина’; *достáти томбы́чку през ушко* ‘нічого не отримати’ [4, с. 94, 113].

Отже, ареальна фразеологія – невичерпне джерело дослідження особливостей словозміни та формотворення одиниць різних мовних рівнів, специфіки уживання архаїчних чи більш новітніх форм, які виникли унаслідок фонетичних змін, зовнішньої або внутрішньої аналогії. Але на сьогодні багато питань, зокрема з'ясування первісної форми фразем, їхніх подальших варіювань, залишаються нерозв'язаними. Тому дослідження граматичної структури ареальної фразеологічної системи шляхом вивчення історичного розвитку окремих регіональних форм було й залишається актуальним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабич Н. Д. Лексичні варіанти фразеологічних одиниць буковинських говірок (особливості компонентного складу і функціонування) / Н. Д. Бабич // Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови. – Ужгород, 1978. – С. 87–88.
2. Бевзенко С. П. Відмінності української діалектної мови на морфологічному рівні / С. П. Бевзенко // Українська діалектна морфологія. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 5–14.
3. Бевзенко С. П. Актуальність вивчення української діалектної фразеології / С. П. Бевзенко // Мовознавство. – 1974. – № 2. – С. 15–19.
4. Вархол Н. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини / Н. Вархол, А. Івченко. – Пряшів, 1990. – 159 с.
5. Гринчишин Д. Г. Спостереження над фразеологією наддністрянських говірок / Д. Г. Гринчишин // Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови. – Ужгород, 1978. – С. 88–89.
6. Грещук В. Фраземіка у словнику „Гуцульська діалектна лексика української мови” / В. Грещук, В. Грещук // Мовознавчі студії. Фразеологізм і слово у тексті і словнику. – Дрогобич, 2010. – Вип. 2. – С. 70–79.
7. Демський М. Т. Деякі особливості бойківської дієслівної фразеології / М. Т. Демський // Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови. – Ужгород, 1978. – С. 90–91.
8. Жилко Ф. Т. Говори української мови / Ф. Т. Жилко. – К. : Рад. шк., 1958 – 171 с.
9. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – К. : Рад. шк., 1966. – 307 с.
10. Ларін Б. О. Про народну фразеологію / Б. О. Ларін // Праці Х Республіканської діалектологічної наради. – К., 1961. – С. 37–45.
11. Лавер В. И. Фраземіка українських діалектов карпатського регіона : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 / В. И. Лавер. – Ужгород, 1991. – 325 с.
12. Лесів М. Т. Основні характерні особливості системи лемківських говірок / М. Т. Лесів // *Studia methodologica*. – Вип. 27. – Тернопіль : Редакційно-видавничий відділ ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 15–29.
13. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс. – К. : Наук. думка, 1990. – 168 с.
14. Медведєв Ф. П. Діалектні та архаїчні компоненти фразеологізмів – важливе джерело вивчення історії розвитку та стилістичних функцій словникового складу сучасної української літературної мови / Ф. П. Медведєв // Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови. – Ужгород, 1978. – С. 96–98.

15. Олійник М. Я. Фразеологія гуцульський говірок : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / М. Я. Олійник. – Львів, 2002. – 222 с.
16. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 ч. / М. Й. Онишкевич. – К. : Наукова думка, 1984. – Ч. 1. – 496 с. ; Ч. 2. – 516 с.
17. Прадід Ю. Ф. Из спостережень над українською діалектною фразеологією (на матеріалі бойківських говірок) / Ю. Ф. Прадід // Мовознавство. – 1992. – № 5. – С. 44–47.
18. Романюк Н. В. Семантика фразеологічних одиниць наддністрянських говірок в їх історичному розвитку / Н. В. Романюк // Вісник Запорізького державного університету. Філологічні науки. – Запоріжжя : ЗДУ, 1999. – №1. – С. 115–118.
19. Романюк Н. В. Фразеологія верхньонаддністрянських говірок нижньої течії річки Бистриці : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Н. В. Романюк. – Запоріжжя, 2002. – 205 с.
20. Ступінська Г. Ф. Фразеологія лемківського говору української мови : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Г. Ф. Ступінська. – Тернопіль, 2000. – 198 с.
21. Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія / В. Д. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 362 с.
22. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – С. 263–271.
23. Федоров А. И. О критериях выделения диалектных фразеологических единиц / А. И. Федоров // Актуальные проблемы лексикологии. – Новосибирск : НГУ, 1974. – С. 93–94.

У статті досліджено особливості вираження архаїчних та діалектних слівформ на прикладі стійких одиниць наддністрянського, гуцульського, бойківського, лемківського говорів. З'ясовано відмінності між поняттями граматичного архаїзму та діалектизму. Окремо визначено різновиди морфологічних архаїчних та інноваційних форм в складі ареальних фразем.

Ключові слова: *ареальні фразеологізми, архаїчні форми, морфологічні інновації, діалектні риси, синтаксичні конструкції*

The peculiarities of expressing archaic and dialect word forms of Naddnistranski, Hutsulski, Boikivski, Lemkivski phraseology are investigated in the article. The author finds out the differences between the concepts of grammatical archaism and dialectism. Separately the types of morphological archaic and innovative forms of areal phraseology are also defined in this work.

Key words: *areal phraseological elements, archaic forms, morphological innovations, dialect features, syntactic structures*

Тетяна Тищенко
(Умань)

УДК 811.161.2' 282.2

ЯВИЩА УНІВЕРБАЦІЇ В ЛЕКСИЦІ СХІДНОПОДІЛЬСЬКОГО АРЕАЛУ

Універбація – це процес перетворення здебільшого двокомпонентного стійкого найменування в однослівне. В українському та російському мовознавстві вивченню універбаційних процесів присвячено праці І. Глотовой, В. Грешука, Г. Ібрагімової, А. Корепанової, О. Кубрякової, В. Лопатіна, А. Нелюби, Л. Осипової, Л. Сахарного, О. Сидоренко та ін.

«Продуктом універбації, зазначає В. Лопатін, можна вважати тільки таке мотивоване слово, поряд з яким існує синонімічне словосполучення, що носить характер стійкої номінації» [4, с. 73]. Отже, характерними ознаками універбації є «твірна основа універбів – стійке словосполучення; присднувальний суфікс не змінює семантику – мотиватор і дериват зберігають ідентичність семантики; функція приєднувального суфікса – заміщати один зі складників твірного словосполучення, тобто бути субституттом; структурно мотиватор і дериват мають однакову кількість елементів (у словосполученні, як правило, два слова, у дериваті – твірна основа одного з елементів і суфікс)» [6, с. 73]. Дослідники універбації серед її причин виділяють внутрішньомовні та позамовні чинники. Позамовними називають прагнення до економії мовних зусиль; обмеженість оперативної пам'яті людини; прагнення до експресивності найменування [1, с. 45].